

KISS TAMÁS

A ROMA INKLÚZIÓ SZÉKELYFÖLDÖN, MINT NEMZETPOLITIKAI KÉRDÉS*

Kiindulól állításhozom, hogy Székelyföldön – és kisebb mértékben más, kisebb-ségi magyarok által lakott területeken¹ – a roma inklúzió egyike a legfontosabb nemzetpolitikai kérdéseknek. A tézis kissé szokatlanul hangzik, hisz a romákról ritkán szoktunk nemzetpolitikai összefüggésben beszélni. Egyrészt ugyanis, a nemzetpolitika nem tartozik a romákról való szokványos, legitimnek számító beszédmódok közé. A roma kérdést leggyakrabban szociálpolitikai, emberi és kisebbségi jogi szemszögből, vagy a roma kisebbség- és nemzetépítés perspektívájából szoktuk megközelíteni. Másrészt, a romák kérdése nem tartozik a nemzetpolitika bevett témái közé sem. Szemben például a szórvány, az anyanyelvi oktatás, vagy a demográfia kérdéseivel, a magyar nyelvű romák ügye ma sem számít a nemzetpolitika magától értetődő témájának. Én mégis a mellett szeretnék érvelni, hogy a romák kérdése nemzetpolitikai szempontból releváns, illetve, hogy ezzel a kérdéssel lehet nemzetpolitikai szempontból foglalkozni úgy, hogy közben a roma szereplők szempontjaira való érzékenységünket is megőrizzük.

* Elhangzott a Kisebbségekért – Pro Minoritate Alapítvány által adományozott Lőrincz Csaba-díj odaítélése alkalmával Budapesten, a Petőfi Irodalmi Múzeumban, 2021. október 6-án. A szöveg az előadás szerkesztett, néhány ponton kibővített, jegyzetekkel és szakirodalmi hivatkozásokkal ellátott változata. Az előadásban több mennyiségi és minőségi eszközökkel lefolytatott vizsgálatra, saját magam, illetve mások által folytatott terepkutatásra hagyatkozom. A legfontosabb vizsgálatok, amelyekben részt vettem az Etnikumközi Viszonyok Forrásközpontja (EDRC) által végzett Integro kutatás (2014–2016), a Nemzeti Kisebbségkutató Intézet SocioRoMap kutatása (2015–2017), illetve a Hargita Megyei Tanács Mélyszegénység Munkacsoport Hargita megyei szegénységtérkép kutatása (2021).

¹ Romániában a Székelyföldön kívül a Partiumban (elsősorban Bihar megye északi részén, illetve Szatmár megyében) van jelentős magyarul beszélő roma tömb. E mellett Kárpátalján és Dél-Szlovákia egyes mikrorégióiban (például: Gömörben, Bodroghözben) magas a romák aránya a magyar nyelvi közösségen belül. A magyarul beszélő romákról L.: HORVÁTH István – KISS Tamás: *Magyarul beszélő romák Erdélyben. Területi elhelyezkedés és lakóhelyi szegregáció*, Erdélystat, 2020, <<http://statisztikak.erdelystat.ro/cikkek/magyarul-beszelo-romak-erdelyben-terleti-elhelyezkedes-es-lakohelyi-szegregacio/60>> (letöltve: 2021. 11. 06.). Szlovákiára L.: RAVASZ Ábel – KOVÁCS, Ľuboš – MATRINOVIČ, Filip: *Atlas rómskych komunit* (Roma közösségek atlasza), Veda, Bratislava, 2020. Kárpátalja vonatkozásában: BRAUN László – CSERNICKÓ István – MOLNÁR József: *Magyar anyanyelvű cigányok/romák Kárpátalján*, Poliprint, Ungvár, 2010.

Erdélyben mintegy 105 ezer roma él, akik sok szállal kapcsolódnak a kisebbségi magyar, illetve az összmagyar (ha úgy tetszik, nemzetpolitikai) intézményrendszerhez. A magyarul beszélő roma gyerekek döntő többsége magyar nyelven tanul. A romák általában a magyar történelmi egyházak, vagy magyar nyelvű neoprotesztáns gyülekezetek tagjai. Többségük a különböző választások során az RMDSZ-re, vagy más magyar pártokra szavaz, mi több jelentős arányt képviselnek körükben azok, akik megkapták a magyar állampolgárságot. Székelyföldön, ahol mintegy 53 ezer magyar anyanyelvű roma él,² a magyarsághoz való kapcsolódásuk még nyilvánvalóbb és még inkább magától értetődő. Ezen a kiterjedt magyar tömbvidéken az a társadalmi fősodor, amihez igazodnak, vagy amitől adott esetben elkülönülnek, nem más, mint a helyi magyar közösség. Így nem tekinthető véletlennek, hogy ezen a területen a legerőteljesebbek a magyarság irányába mutató asszimilációs folyamatok is.³

Felvethető a kérdés, hogy amennyiben a romák a magyar intézményekhez kapcsolódnak és a Székelyföldön a magyar fősodorhoz igazodnak, nemzetpolitikai szempontból mi a probléma? Ahogy azt látni fogjuk, a kihívást az jelenti, hogy a romák magyarsághoz való kapcsolódásának jelenlegi módja, a két csoport közötti viszonyrendszer jelenlegi formája nem fenntartható. Székelyföldön ugyanis ma még egy olyan (nem roma) „magyar hegemonia”⁴ ér-

² Ebbe a számba Marosvásárhely és vonzáskörzete is beleszámít. A magyarul beszélő romák számáról és területi eloszlásáról lásd részletesen: HORVÁTH-KISS: *i.m.*, 5. p.

³ A romák és nem romák közötti társadalmi távolságok nagymértékben különböznek a Székelyföld különböző mikro-régióiban. Csíkban és Gyergyóban általában véve jóval nagyobb a társadalmi távolság, ugyanakkor nyelvi asszimilációs folyamatok itt is jellemzőek, hisz az úgynevezett sátoros, vagy restás közösségek némelyikében még nem záródott le a magyar irányába történő nyelvváltás. Udvarhelyszéken és Háromszék bizonyos részein a társadalmi távolságok általában véve kisebbek, a romák asszimilációja pedig előrehaladottabb. Kulturálisan és társadalmilag a Kovászna megye nyugati peremén és Erdővidéken élő román anyanyelvű romák állnak legtávolabb a helyi magyar többségtől. Ezen közösségek esetében nem beszélhetünk magyar irányú asszimilációról.

⁴ Érdekes az általam használt „magyar hegemonia” (etnikai kasztrendszer) és a Szombati Kristóf által használt „hegemón magyarság” (*hegemonic Hungarianness*) kifejezések különbsége. Szombati hegemón magyarságnak nevezi a múlt rendszerben gyökerező diskurzív rezsimit, ahol a romák (jogai, kultúrája stb.) nem jelenhettek meg a nyilvánosságban (SZOMBATI Kristóf: *The Revolt of the Provinces. Anti-Gypsism and Right-Wing Politics in Hungary*, Berghahn, New York – Oxford, 2018). Ezt lényegében egy asszimilatív rezsimeként írja le, ami – miközben nem ismerte el a romák kisebbségi jogait – egyben tiltotta/tabusította a nyílt etnikai stigmatizációt. A Székelyföldön a romák szintén láthatatlanok a nyilvánosságban, hisz a magyar elitek kisajátítják a politikai képviselet és a reprezentáció egyéb formáit. A romák többsége például nem jelenik meg a népszámlálásokban. A Székelyföld (és Románia) esetében azonban a többség által gyakorolt hegemón kontrollt semmi esetre sem neveznénk asszimilatívnak, hisz annak fő eleme a nyílt diszkrimináció, a romák nyilvános terekből való kizárása.

vényesül a csoportközi viszonyokban, amit – ha élesen akarunk fogalmazni – nevezhetünk etnikai kasztrendszernek. A (nem roma) magyarok hegemoniája azonban erőteljesen bomlásnak indult, aminek megvannak az egyértelmű jelei. Miután maguk a romák egyre kisebb mértékben fogadják el az alávetettséget,⁵ a kasztrendszer fenntartását célzó próbálkozások rövid és középtávon erőszakos etnikai konfliktusokhoz vezethetnek, hosszú távon pedig esélytelenek. Lényeges azonban, hogy ma még nem látható előre, hogy milyenek lesznek a roma-nem roma viszonyok a kasztszerű viszonyrendszer bomlását követően. Ami bizonyos, hogy a korábbi hegemonia bomlásával megnő a helyi roma elitek cselekvőképessége: fokozatosan megnyílik számukra egy stratégiai lehetőségmező, amelyben a jövőre vonatkozó identitáspolitikai döntéseiket meghozhatják.

A következőkben ezeket a folyamatokat fogom bemutatni. Első lépésben vázolom, hogy mit jelent és hogyan működik Székelyföldön a nem roma többség hegemoniájára épülő etnikai kasztrendszer. A bemutatott viszonyrendszer sok elemében ma is meghatározó, egyes székelyföldi településeken pedig a (nem is annyira távoli) múltban már-már ideáltipikus formában volt fellelhető. Második lépésben azt vázolom röviden, hogy mit jelent, illetve minek köszönhető az etnikai kasztrendszer bomlása, elkülönítve egymástól az ideológiai jellegű és a strukturális tényezőket. Harmadik lépésben a helyi roma szereplők cselekvési stratégiáit mutatom be, előre bocsátva, hogy ma még korántsem egyértelmű, hogy melyik stratégia válik majd a jövőben dominánssá. A magyar nemzetpolitika lehetséges szerepére az elemzés ezen harmadik szintjén fogok reflektálni. Arra próbálok választ adni, hogy a magyar nemzetpolitika hogyan viszonyulhat a helyenként egymással is versengő helyi roma identitáspolitikai stratégiákhoz. Lehetséges foratókönyveket vázolok majd és azt próbálok meg végiggondolni, hogy a különböző roma identitáspolitikai törekvéseknek mennyire van szükségük a kisebbségi magyar intézményrendszer, illetve a magyar nemzetpolitika támogatására. Kérdésem, hogy mit tehetnek a magyar intézményes szereplők, illetve a magyar nemzetpolitika, amennyiben (1) a társadalmilag mobil romák az egyéni hátrátlépés stratégiáját választva magyarokká szeretnének válni; (2) ha le szeretnék bontani, vagy átjárhatóbbá szeretnék tenni a romákat a nem romáktól elválasztó etnikai határt; (3) ha az önállósodás, a közösségi autonómia kiépítésének az útját választják (avagy bizonyos közösségek esetében ezen az úton kívánnak maradni); (4) vagy ha a politikai mobilizációba és a kisebbségépítésbe fektetnek be.

⁵ Az alávetettség elfogadása vagy elutasítása értelmezésünkben nem feltétlenül tudatos döntés, hanem az előzetes szocializáció által kialakított habitus kérdése (L.: BOURDIEU, Pierre: *Habitus*, In: HILLIER, Jean – ROOKSBY, Emma (eds.): *Habitus: A Sense of Place*, Ashgate, Aldershot, 2005, 43–52. p.). A habitus általában nem reflektált és az is elképzelhető, hogy egy adott viszonyrendszerhez kapcsolódó habitus lassabban, nehezkesebben bomlik le, mint maga az őt létrehozó struktúra.

Etnikai kasztrendszer és „magyar hegemonia” Székelyföldön

Elsőként tehát az etnikai kasztrendszer fogalmát tisztázom, illetve bemutatom, hogy Székelyföldön hogyan működött és bizonyos tekintetben működik ma is a nem roma, vagy „magyar hegemonia”. Fogalomhasználatom Donald Horowitz klasszikus munkájához kötődik⁶, aki a rangsorolt és nem rangsorolt csoportrendszerek között tett különbséget. Ezek Horowitz-nál weberi értelemben vett ideáltípusok, vagyis olyan fogalmi konstrukciók, amelyekhez viszonyítva a tényleges társadalmi viszonyok leírhatók és az időbeli változások is megragadhatók. Horowitz a rangsorolt vagy kasztszerű csoportrendszerek több olyan jellemzőjét tárgyalja, amelyek a székelyföldi roma-nem roma viszonyok tekintetében irányadóak. Ilyen (1) az etnikai munkamegosztás, illetve az etnikai hovatartozás és az osztályhelyzet közötti együttjárás, (2) az alá- és fölérendelt csoport közötti aszimmetrikus (patrónus-kliens típusú) reciprocitás, aminek az alávetettség habituális elfogadásában is kiemelt szerepe van, (3) a társadalmi és térbeli szegregáció extrém formái, valamint (4) a politikai mező, a formális intézmények és a társadalmi reprezentáció domináns csoport általi kisajátítása. Ezek a jellemvonások a szocialista modernizációt megelőzően (az 1950-es, 1960-as évekig) egy olyan etnikumközi viszonyrendszerré álltak össze, amely már-már ideáltipikusan kasztszerű volt és amit az etnikailag szelektíven ható makro-gazdasági és makro-politikai folyamatok a múlt rendszerben és a rendszerváltást követően is újratemelték, vagy akár meg is erősítettek.

(1) A rangsorolt csoportrendszerek első jellemvonása, hogy az *etnikai hovatartozás és az osztályhelyzet* egybeesik. Ha ez az egybeesés teljes, akkor az alávetett etnikum gyakorlatilag minden tagja egyben osztályhelyzete szempontjából is alávetett; közülük senki sem tartozik a felső osztályokhoz. Ez nem jelenti azt, hogy az alávetett csoporton belül ne lennének társadalmi különbségek. Az alávetett csoport elitjének (vagy anyagilag jobban szituált tagjainak) a pozícióját azonban a többség nem ismeri el, így elitstátuszuk csak a csoporton belül érvényes.⁷ Horowitz az osztályhelyzetről beszél, azonban az objektív pozíciók helyett sokkal inkább a társadalmi státusz, vagyis a pozíciókhoz kapcsolódó presztízs és megbecsültség összefüggéseit tárgyalja.⁸ Mint mondja, a rangsorolt csoportrendszerekben a csoportok közötti presztízhierarchia, ami egyöntetű, magától értetődő, olyannyira, hogy azt az alávetettek

⁶ HOROWITZ, Donald L.: *Ethnic Groups in Conflict: Theories, Patterns, and Policies*, University of California Press, Berkeley, 2000.

⁷ Általános, hogy a romák meggazdagodását a többség gyanakodva és morális fenntartásokkal kezeli (a gazdag romákkal – okkal, vagy ok nélkül – alvilági kapcsolatokat asszociál), státusz-szimbólumaikat („cigány paloták”, luxusautók) elutasítja. Így a jól szituált romák nem részesülnek abban a státusz-elismerésben, mint a hasonló helyzetben lévő nem romák.

⁸ HOROWITZ: *i.m.*, 18. p.

is magukévá teszik. A nem rangsorolt csoportrendszerekben ezzel szemben az etnikumok közötti hierarchia vitatott, egyik dimenzióban az egyik, másik dimenzióban a másik csoport van felül és az is jellemző, hogy mindenki a saját csoportját értékeli magasabbra. Ez mutatkozik meg, amikor a magyarok és románok auto- és hetero-sztereotípiáit vizsgáljuk,⁹ miközben sok roma a többségi sztereotípiáknak megfelelően látja magát, vagy (még gyakrabban) azokra támaszkodva beszél a magánál alacsonyabb státuszú romákról. Így értelmezhető, hogy míg Erdélyben a magyarsághoz való tartozás nem egy egyértelmű státuszindikátor és semmi esetre sem egy stigma, addig a cigányság társadalmi stigmaként jelenik meg és a közvélekedés automatikusan marginális státuszt kapcsol hozzá.

A kasztszerű társadalmi berendezkedést Székelyföldön egy történetileg kialakult etnikai munkamegosztás tartotta fenn. Hagyományosan (vagyis az államszocialista modernizációt megelőzően) a romák megélhetése a paraszti gazdaságok kiszolgálásához kapcsolódott. Több székely faluban máig fennmaradtak az ehhez kapcsolódó kisipari tevékenységek (kosárfonás, seprűkötés, kovácsmesterség, téglavetés, szénégetés), vagy legalábbis azok közösségi emlékezete. Legalább ekkora jelentőséggel bírt a mezőgazdasági és háztáji kiegészítő munka, amire általában egy aszimmetrikus, patrónus-kliens típusú reciprocitás épült. Ladány János és Szelényi Iván¹⁰ az etnikai munkamegosztás ezen képletéből indultak ki, amikor az etnikai kaszttrendszert a kelet-európai romák kizárásának egy történetileg kialakult formájaként írták le. Szerintük a fogalom kizárólag a szocialista modernizációt megelőző időszak tekintetében releváns, hisz a romák és nem romák közötti hagyományos munkamegosztást és az erre épülő viszonyrendszert az államszocializmus lényegében felszámolta, a romákat pedig a szakképzetlen munkásság alsó szegmensébe integrálta.

A szocialista modernizáció természetesen a Székelyföldön is radikális változásokat hozott, azonban a romák kasztszerű helyzetét nem számolta fel. Az 1950-es évektől a mezőgazdasági termelés kollektivizálása megbontotta a falvak gazdasági és társadalmi szerkezetét, majd az 1960-as, 1970-es években kezdődő iparosítás a térségben is létrehozott egy nagyszámú munkásosztályt. Az 1968 és 1989 közötti két évtizedben az iparosítás a térség kis- és középvárosainak jelentős mértékű növekedésével járt együtt, amit a faluról városra ingázás egészített ki. Mind a városokba beköltözők, mind a falvakban maradókat esetében jellemzővé vált az úgynevezett „két lábon állás”, vagyis az ipari munkahely és a kis léptékű/háztáji mezőgazdasági tevékenység kombinálása. A székelyföldi romák többsége ugyanakkor a falu-város irányú migráci-

⁹ VERES Valér: *Nemzeti identitás Erdélyben – szociológiai olvasatban. Az erdélyi magyarok és románok nemzeti identitásának sajátosságai, társadalmi rétegződési perspektívában*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2005.

¹⁰ LADÁNYI János – SZELÉNYI IVÁN: *A kirekesztettség változó formái*, Napvilág, Budapest, 2004.

óból és az ipari munkavállalásból egyaránt kimaradt.¹¹ A falusi (nem roma) lakosság ipari munkába való bekapcsolódását követően jellemzően a helyi térszekben, vagy erdőgazdaságokban alkalmazták őket napszámosként, a nagymértékű mezőgazdasági munkaerőhiányt enyhítendő. Ez a megoldás azonban – szemben a Ladányi és Szelényi által leírtakkal – az etnikai munkamegosztást nem számolta fel és a romákat sem integrálta a munkásosztályba.

A rendszerváltást követően a földek visszaadása volt a legfontosabb tényező, ami az etnikai munkamegosztást fenntartotta.¹² Romániában – miközben az épületek, vagy egyéb típusú tulajdonok visszaszolgáltatása késve és korlátozottan történt meg¹³ – a földek viszonylag hamar, már az 1990-es évek első felétől kezdődően visszakérültek eredeti tulajdonosaikhoz. Ebben nagy szerepe volt annak, hogy az állam a földvisszaadáson keresztül próbálta az ipari termelés leépülését követő gazdasági és társadalmi krízist orvosolni. A földek visszaadása az egykori ipari munkásokat a kisléptékű, informális mezőgazdasági termelés fele irányította, ami számukra egyfajta „biztonsági szelepként” szolgált, míg az állam számára lehetővé tette, hogy komolyabb szociális védőháló kialakítása nélkül kezelje a teljes foglalkoztatottság leépülését. A roma–nem roma etnikai munkamegosztás megerősödéséhez a visszaszolgáltatás módja vezetett. A törvény értelmében ugyanis az egykori tulajdonosok, illetve leszármazottjaik kapták vissza a földjüket, miközben a térsz alkalmazottjai csupán 10 ár területre voltak jogosultak,¹⁴ amit ráadásul az esetek többségében – a kimérhető területek hiányára való hivatkozással – nem is osztottak ki. Ez az eljárás – függetlenül attól, hogy mennyire tekintjük jogosnak és igazságosnak – a falusi társadalmakban egy olyan helyzetet teremtett, ahol a romák (a nem romákkal szemben) nem jutottak földtulajdonhoz, így egyéb lehetőségek hiányában a nem romák napszámosaivá váltak.

(2) Ez a helyzet nem csupán az etnikai munkamegosztást erősítette meg, hanem a romák és nem romák közötti egyenlőtlen csereviszonyokat is. Az informális mezőgazdasági szektoron belüli munkaviszonyok felélesztették ugyanis a (gyakran korábban is létező) patrónus–kliensi viszonyokat a földdel

¹¹ Jól beazonosíthatók azok a pontok, ahol a romáknak lehetőségük nyílt az ipari munkavállalásra. Ilyen volt Hargita megyében a csíkszentsimoni szeszgyár és a csíkszentkirályi borvíztöltő üzem, ahol sok alcsíki romát alkalmaztak, Balánbánya, ahova az ország minden tájáról érkeztek munkavállalók, Maros megyében Segesvár különböző üzemei, ami a Székelykeresztúr környéki, illetve marosszéki romák számára adott munkalehetőséget, Kovászna megyében pedig a baróti bányavállalat, ahova erdővidéki roma férfiak ingáztak.

¹² Székelyföldön a közbirtokosságok visszaállítása szintén fokozta a romák és nem romák közötti egyenlőtlenségeket.

¹³ A román állam úgynevezett átmeneti igazságszolgáltatáshoz (*transitional justice*) való viszonyulásáról L.: STAN, Lavinia: *Transitional Justice in Post-Communist Romania: The Politics of Memory*, Cambridge University Press, Cambridge, 2012.

¹⁴ L.: a földek visszaadásáról szóló 1991/18. törvényt.

rendelkező nem romák és földdel nem rendelkező romák között. Az aszimmetrikus cserekapcsolat mélysége településenként és családonként változott. Sok településen az egyszeri megbízásnál alig voltak tartósabbak a munkakapcsolatok. Léteztek azonban olyan esetek is, ahol a roma és nem roma családok között egy tartósabb bizalmi viszony alakult ki, mi több ennek olyan szimbolikus megerősítési formáival is találkozhattunk, mint a keresztszülőség.¹⁵ Az aszimmetrikus reciprocitásnak, illetve cserekapcsolatoknak – amellet, hogy természetesen gazdasági hasznot hoznak a patrónusoknak – kiemelt szerepük volt/van a romák megélhetési stratégiáiban is, egyfajta korlátozott biztonságot és védelmet nyújtva számukra. Horowitz kiemeli, hogy a patrónus-kliensi viszonyrendszernek kiemelt szerepe van a rangsorolt csoportrendszerek stabilitásában, ezek működtetése ugyanis egy kooperatív viszonyrendszert feltételez.¹⁶ Rangsorolt csoportrendszerekben az együttműködés alapja, hogy az alávetett csoport tagjai is elfogadják az „egyenlőtlenség előfeltevését”.¹⁷ Ezt – Bourdieu alapján – értelmezhetjük a társadalmi különbségek internalizációjaként, vagy a habitusba való beépüléseként.¹⁸ Bourdieu ebben az értelemben beszél (a marxi osztálytudat helyett) „osztály-tudatalattiról”.¹⁹ A habitus ugyanis, amit a társadalmi viszonyok alakítanak, egyfajta nem tudatos és nehezen verbalizálható helyzetértelmezés, ami a gesztusokban, a nonverbális kifejezésekben, hanghordozásban, testtartásban nyer kifejezést. Ilyen szempontból a székely falvakban az etnikai kasztrendszer működésének fontos eleme az „egyenlőtlenség előfeltevésének” a habituális elfogadása. Egy (úgymond rendtartó) székely faluban, ahol még érvényesül a „magyar hegemonia” ott a romák úgy viselkednek, ahogy egy romának „viselkedniük illik”, ami a köszönési formáktól a testtartáson át a nyilvános térhasználatig sokféle módon kifejezésre jut a roma–nem roma találkozási helyzetben.

(3) A székelyföldi romák vonatkozásában a rangsorolt csoportrendszer fontos jellemzője volt a szélsőségesen aszimmetrikus térhasználat, illetve a személyes kapcsolathálóak nagymértékű elkülönülése. Az aszimmetrikus és nagyon mereven szabályozott térhasználat első eleme a szigorú lakóhelyi szegregáció, a romák és nem romák által lakott településrészek merev elkülönülése. Amennyiben a kasztszerű berendezkedés nem indult bomlásnak,

¹⁵ L.: TOMA Stefánia: „Țiganul meu” și încrederea – relații economice informale într-o comunitate multiethnică din Transilvania, In: KISS Tamás – FOSZTÓ László – FLECK Gábor (ed.): *Incluziune și excluziune. Studii de caz asupra comunităților de romi din România*, Editura Institutului pentru Studiarea Problemelor Minorităților Naționale – Editura Kriterion, Cluj-Napoca, 2009, 197–221. p.

¹⁶ HOROWITZ: *i.m.*, 27. p.

¹⁷ MAQUET, Jacques: *The Premise of Inequality in Ruanda. A Study of Political Relations in a Central African Kingdom*, Routledge, London, 1961.

¹⁸ BOURDIEU, Pierre: The genesis of the concepts of habitus and field, *Sociocriticism*, 2/1985, 11–24. p.

¹⁹ Uő.: *Language and power*, Cambridge MA, Cambridge, 1991.

gyakorlatilag elképzelhetetlen, hogy a nem roma falurészekbe romák költözzenek. E mellett lényeges elem, hogy a romák nem, vagy csak korlátozottan voltak jelen a nyilvános terekben, vagyis korlátozottan látogathatták a nem roma falurészeket, kocsmát, a közösségi eseményeket. Ebben a rendszerben nem (csak) az jellemző, hogy a romák által lakott falurész lenne a nem romák számára *no go zone*, hanem hogy a falu nyilvános terei jelennek meg *no go zone*-ként a romák számára. Mindez erőteljes intézményes szegregációval egészült ki. A romák általában nem látogathatták a (nem roma falurészben lévő) templomokat és az oktatás is (amennyiben ez lehetséges) szegregált formában valósult meg, vagyis a roma gyermekek kimaradtak az iskolából, vagy elkülönítve tanultak. A személyes kapcsolathálók (a már említett patrónuskliensi viszonyokat leszámítva) mereven elkülönülnek. Vagyis romák és nem romák között nagyon ritka kivételnek számít a házasság, de a (szimmetriára épülő) baráti kapcsolatok, komasági rendszerek sem lépik át az etnikai határokat. Más szóval: igen nagy (a magyar–román relációra jellemzőnél jóval nagyobb) mértékű a társadalmi zártság.

(4) Végül, a „magyar hegemonia” fenntartásában nagyon fontos tényező, hogy a politikai mezőt lokális szinten a domináns csoport, vagyis a helyi magyar elitek sajátítják ki. Ez természetesen nem székelyföldi sajátosság: román többségű településeken a domináns helyzetben lévő helyi román elitek teszik ugyanezt. Mindez egy olyan (lokális) diskurzív intézményes rend keretében történik, ahol a romák nem jelennek meg politikailag szervezett csoportként, így kisebbségi (kulturális, stb.) jogaik sem tematizálódnak magától értetődően.²⁰ Székelyföldön a helyzet pikantériáját az adja, hogy a helyi szinten domináns helyzetben lévő elitek az országos politikában viszonylag sikeresen jelenítik meg az erdélyi magyarságot mint egy politikailag szervezett, így kisebbségi jogokra igényt formáló entitást. A politikai képviselet sikeres kisajátítása oda vezet, hogy a roma–nem roma törésvonal – miközben az élet számos területén, kezdve a párválasztástól a lakhatásig és a munkamegosztásig, döntő jelentőséggel bír – politikailag jelentéktelen és láthatatlan.

Székelyföldön – a politikai képviselet monopóliuma mellett – máig töretlen a magyar elitek tágabb értelemben vett nyilvános reprezentáció fölötti monopóliuma. Ennek számos jelét sorolhatjuk fel: a térség kulturális megjelenítésében, vagy történelmi emlékezetében gyakorlatilag egyáltalán nem kapnak helyet a romák. A legnyilvánvalóbb példa azonban a népszámlálás, hisz a census adatokban szinte semmi nem utal arra, hogy a magyarul beszélő cigányok a Székelyföld népességén belül körülbelül 10 százalékos arányt képviselnek.

²⁰ L. ezzel kapcsolatban: SZOMBATI: *i.m.*

Az etnikai kasztrendszer és a „magyar hegemonia” eróziója

A rangsorolt csoportrendszer fent leírt jellemzői az 1950-es, 1960-as évekig majd’ minden székelyföldi településen meghatározták a romák és nem romák viszonyát, sok tekintetben pedig a mai napig érvényesek. Ennek ellenére a terepkutatások egyértelmű tanulsága, hogy az etnikai kasztrendszer és az ehhez kötődő „magyar hegemonia” látványosan erodálódik. A bomlás okai között egyrészt ideológiai, másrészt strukturális jellegűeket különböztethetünk meg.

A rangsorolt csoportrendszerek bomlását kiváltó ideológiai elemeket már Horowitz is kiemelte, mondván, hogy az emberi jogi diskurzus és az egyenlő emberi méltóság melletti elkötelezettség nem egyeztethető össze az „egyenlőtlenség előfeltevésével”.²¹ Ez, az emberi jogok korában, instabillá teszi az etnikai kasztrendszereket. Az ideológiai és diskurzív környezet vonatkozásában – az emberi jogok térnyerése mellett – az Európai Unió szintjén a csoportelví anti-diszkriminációs és felzárkóztatási politikákat, Románia szintjén pedig az államilag facilitált kisebbségépítést érdemes kiemelni. Ezek, lokális szintről tekintve, olyan ideológiai és diskurzív keretek, illetve lehetséges intézményes kapcsolódási pontok, amelyek a helyi szereplők helyzetértelmezését és cselekvési lehetőségeit is befolyásolják. Így például székelyföldi polgármesterekkel beszélgetve gyakran azt halljuk, hogy a roma felzárkóztatási alapokhoz való hozzáférés érdekében szívesen szakítanának azzal a korábbi reprezentációs gyakorlattal, ami – például a népszámlálások alkalmával – láthatatlanná tette a roma közösségeket. Továbbá, az emberi jogi kerethez köthetően, a helyi roma szereplők (roma képviselők és szülők) számára az oktatási szegregáció ma már diszkriminációs gyakorlatként jelenik meg, így pedig ez a korábban magától értetődő oktatási forma nehezen tartható fenn.

Miközben a tágabb ideológiai környezetnek jelentős szerepe van helyi csoportrendszerek megváltoztatásában, a strukturális okoknak még inkább fontos szerep jut ebben a tekintetben. Két lényeges folyamatot kell ebben a tekintetben megemlítenünk. Egyrészt, az informális mezőgazdasági szektor, amin belül az egyenlőtlen reciprocitás és a patrónus-kliensi viszonyok mindegy automatikusan újratermelték a rangsorolt csoportrendszereket, lebomlik és vele együtt elenyésznek azok a viszonyok, amelyek az alávetett habitust funkcionálissá tették. A mezőgazdasági szektor összeszűkülését jól tükrözi a mezőgazdaságban foglalkoztatottak arányának a csökkenése.²² Ennek maximuma az ezredfordulón volt, amikor a foglalkoztatottak mintegy 45 százaléka dolgozott a primér szektorban. 2007-ben, Románia Európai Unió csatlakozásakor az arány már csak 30, 2019-ben pedig 21 százalékos volt. Ez

²¹ HOROWITZ: *i.m.*, 25. p.

²² L.: <<https://data.worldbank.org/indicator/SL.AGR.EMPL.ZS?locations=RO>> (letöltve: 2021. 11. 06.).

Európai Unió viszonylatban még mindig igen magas, azonban jól mutatja a szubszisztens mezőgazdaság jelentőségének a csökkenését. Másrészt, a külföldi vendégmunka jelentőségét kell aláhúznunk, ami a székelyföldi romák esetében az 1990-es években indult, de az utóbbi öt év folyamán robbanásszerűen kiterjedt célországot váltott: a nyugat európai (elsősorban németországi) desztináció Magyarország rovására nyert teret.

Roma identitáspolitikai alternatívák és a magyar nemzetpolitika opciói az etnikai kasztrendszer bomlását követően

Mi történik, ha ez a „magyar hegemonia”, vagy etnikai kasztrendszer felbomlik? Ahogy azt már az előzőekben érintettük, többféle kimenet lehetséges: nem eleve elrendelt, hogy miként alakulnak az etnikumközi viszonyok a székelyföldi falvakban és kisvárosokban. Az alapvető kérdés, hogy a helyi roma szereplők, illetve a társadalmilag mobil romák mit akarnak, milyen identitáspolitikai alternatívát választanak. Kérdéses, hogy vajon az etnikai kasztrendszer megszűnését követően fenn akarják-e majd tartani a romák és nem romák közötti etnikai határt? Vajon olyan saját kisebbségi intézményekbe ruháznak-e be, amelyek a csoporton belüli szolidaritást hivatottak újratermelni, avagy a nem roma többséggel közös intézményekben való egyenlő és tényleges társadalmi részvételben lesznek majd érdekeltek?

Az etnikai kasztrendszer és a „magyar hegemonia” felbomlásával a helyi roma szereplők identitásválasztási szabadsága megnő. A kasztrendszerben ugyanis nagyon kevés eszköz áll rendelkezésükre, amin keresztül az etnikai határképződést befolyásolhatnák: itt az etnikai határt (a romák és nem romák közötti megkülönböztetést) a többség részéről érkező társadalmi kizárás tartja fenn. A kasztrendszer bomlása ehhez képest kinyit egy stratégiai lehetőséget a roma elitek számára, ahol különböző módokon javíthatják közösségük, illetve saját maguk pozícióját.²³ Lényeges elem azonban az is, hogy cselekvési szabadságuk ebben az esetben sem korlátlan, hanem (továbbra is) egy korlátozott társadalmi térben kénytelenek működni. Az egyik kérdés, hogy kulturális és diskurzív értelemben milyen cselekvési stratégiák érhetők el számukra, hogy milyen elemekből áll össze a politikai cselekvéssel kapcsolatos kulturális repertoárjuk. A másik fontos kérdés, hogy intézményes szempontból milyen cselekvési stratégiák érhetők el számukra, milyen intézményes lehetőségek állnak helyben a rendelkezésükre. A harmadik alapkérdés, hogy hogyan viszonyul a különböző roma cselekvési stratégiákhoz a domináns helyzetben lévő többség, jelen esetben a székelyföldi magyar közösség.

²³ A cselekvési stratégiák tipologizálásában nagymértékben támaszkodom Andreas Wimmer munkájára. WIMMER, Andreas: *Ethnic boundary making: institutions, power, networks*, Oxford University Press, Oxford, 2013.

Ahogy már érintettük, ez az a helyzet, illetve ez az elemzésnek az a színtje, ahol a nemzetpolitika behozható. Egyik kérdés, hogy a székelyföldi roma szereplők kulturális repertoárja milyen irányba bővíthető, illetve, hogy a magyar kisebbségi intézményrendszer irányából milyen lehetőségek tehetők számukra elérhetővé. A magam részéről azt gondolom, hogy nem érdemes és kontraproduktív arról beszélni, hogy hogyan akarjuk a székelyföldi roma elitek identitáspolitikai választásait közvetlenül befolyásolni (vagy kívülről meghatározni). Viszont megerősíthetünk, intézményes, kulturális és diskurzív szempontból elérhetővé tehetünk számukra különböző alternatívákat. Ez utóbbi szempontból pedig érdemes (és legitim) végiggondolni, hogy a különböző lehetőségek nemzetpolitikai szempontból mit feltételeznek és hova vezetnek.

A továbbiakban a roma identitáspolitikai alternatívákat és a nemzetpolitika ezekkel kapcsolatos lehetőségeit egy négyes tipológia mentén gondoljuk végig, amelynek elemei az egyéni határátlépés (*individual crossing*), az etnikai határ lebontása (*boundary blurring*), az önállósodás (*self-reliance*) és a roma etnikai mobilizáció/kisebbségépítés (*ethnic mobilization/minority building*). Ahogy az 1. ábrán látható, ezeket identitáspolitikai stratégiákat két dimenzió mentén különíthetjük el egymástól.

1. ábra

Roma identitáspolitikai stratégiák a kasztrendszer erózióját követően

Stratégiák a kasztrendszer követően (a kisebbségi törekvések elismerése mellett)	Szükséges-e a „külső” (magyar) intézményes támogatás?	Van-e a csoportszerűség fenntartására irányuló törekvés?	
		Nem	Igen
	Nem (korlátozottan)	Egyéni határátlépés (<i>individual crossing</i>)	Önállósodás/ autonómia (<i>self-reliance</i>)
	Igen (határozottan)	A határ lebontása (<i>boundary blurring</i>)	Roma mobilizáció, kisebbségépítés (<i>ethnic mobilization, minority building</i>)
Etnikai kasztrendszer (kizárás, hegemonisztikus többségi kontroll, az elismerés hiánya)			

Az első dimenzió, hogy az adott stratégiára mennyire jellemző a csoportszerűség, vagyis mennyire irányul a roma közösségen belüli szolidaritás, illetve a magyarok és romák közötti határ újratermelésére. Az egyéni határátlépés, illetve a határ lebontása nem törekszik a csoportszerűség fenntartására, illetve olyan intézmények kiépítésére, amelyek a romákat, mint egymással szolidáris, öntudatos, befele forduló és politikai szempontból céltudatos entitást ki-

vagy újratermelnék. Ezek az asszimilációs stratégia különböző válfajainak is tekinthetők. Ezzel szemben az önállósodás/autonómia, illetve a kisebbség-építés lényegi eleme a csoporthatárok és a belső szolidaritás újratermelésére való törekvés. Amennyiben ezek a stratégiák válnak dominánssá a romák megmaradnak a többségtől elkülönülő csoportként, az etnikai kasztrendszerhez viszonyítva viszont lényeges különbség, hogy itt a csoporthatárokat már nem a többségi kizárás és az erőforrások fölötti kontroll tartja fenn, hanem a roma szereplők erre vonatkozó igyekezete.²⁴

Következő dimenziónk, hogy az adott stratégia esetében mennyire szükséges (vagy jelen írás tárgyát tekintve, nemzetpolitikai szempontból mennyire indokolt) az aktív külső intézményes támogatás. Természetesen a többségi támogatásra és a roma elitiek által követett identitáspolitikák elismerésének bizonyos fokára mind a négy stratégia esetében szükség van. Ilyen szempontból mind a négy lehetőség szemben áll a kasztrendszerre jellemző hegemon többségi kontrollal, amely – amellet, hogy kizárja a romákat a tényleges társadalmi részvételből – mellőzi a roma identitáspolitikai törekvések elismerését is. Az identitáspolitikai alternatívák közül kettő, az etnikai határ lebontása és a roma mobilizáció, azonban határozottabb és aktívabb intézményes támogatásra szorul. A magyarok és romák közötti etnikai határ elmosódása, nem képzelhető el a nélkül, hogy romák és nem romák között egyenlőbb viszonyok alakuljanak ki a kisebbségi intézményrendszeren belül. Ez nagyfokú tudatosságot igényel a romák kisebbségi intézményrendszerbe történő inklúziójában. A második esetben, a kisebbségépítés és a roma politikai mobilizáció szorosan kötődik a román kisebbségpolitikai törekvésekhez, amely a romákat kisebbségként akarja „normalizálni” (vagyis más kisebbségekhez – például a magyarokhoz – hasonlónvá tenni). Nemzetpolitikai szempontból azt érdemes végiggondolni, hogy a roma mobilizáció, illetve sajátos csoportként való megjelenítésük mennyire képzelhető el és valósítható meg a kisebbségi intézményrendszeren belül.

Egyéni határátlépés

Az egyéni határátlépés kísérletei nyilvánvalóak és gyakoriak Székelyföldön. A társadalmilag mobil romák, akik a teljes roma népesség jelentős részét teszik ki, sok helyen egyértelműen az egyéni határátlépés (vagy ha úgy tetszik a magyarokhoz való asszimilálódás) stratégiáját követik. Különösen Udvarhelyszéken és Háromszék bizonyos településein ez tekinthető meghatározó folyamatnak. Az etnikai határ egyéni átlépése nem kérdőjelezi meg a romák és nem romák közötti különbségtéves jogosultságát, vagy az alá-fölrendeltségre épülő viszonyrendszert, magának az etnikai határnak a jellemvonásait

²⁴ A klasszifikáció és identifikáció különbségéről L.: JENKINS, Richard: *Rethinking ethnicity. Arguments and exploration*, Sage, London, 2008.

(hogy mennyire átjárható, zárt stb.) és következményeit (például hogy milyen mértékű kizárás társul a cigánysággal) sem akarja megváltoztatni. Pusztán egy pozicionális mozgás,²⁵ amelynek során egyes társadalmilag mobil romák a többséggel próbálnak azonosulni, vagyis nem-romaként (magyarként) identifikálódnak és arra törekszenek, hogy a többséghez tartozók is újra-klasszifikálják őket és ismerjék el őket magyarként. Mindez úgy történik, hogy maga a roma-nem roma határ megmarad és nem változnak a romákkal szembeni sztereotípiák, hisz miközben a mobil romák sikeresen kiszakadnak a stigmatizált csoportból, ott maradnak az alacsonyabb státuszúak („gödörbeliek”, a „telepiek” stb.).

Az etnikai határátlépés sok esetben a fizikai lakóhely megváltozásával kapcsolódik össze: gyakran a telepről való kiköltözés jár együtt a roma kategóriától való eltávolodással. Több településen megfigyelhető, hogy az oktatási rendszer áll az újra-klasszifikálásra vonatkozó küzdelmek fókuszában. Ezen a terepen küzdenek az asszimilációs igyekezetük elismeréséért a mobil romák, a kérdés pedig gyakran az, hogy egy alapvetően szegregált oktatási rendszerben hol húzzák meg a „cigány” és a „magyar” osztályok közötti határt. Engedjék be a mobil romák gyermekeit a „magyar osztályokba”, vagy a romák (társadalmi státuszuktól függetlenül) a „cigány osztályokba” járjanak, miközben a mobil romák maguk sem akarják, hogy a gyermekeik a „gödörbeliekkel” „tanyasiakkal” tanuljanak együtt.

Az egyéni határátlépési stratégiák sikere természetesen függ a többség hozzáállásától, attól, hogy a magyarok mennyire ismerik el az asszimilálódni igyekvő (mobil, telepről kiköltöző) romákat „falus feleikként”. A problémát az jelenti, hogy egyes településeken a roma mobilitás, ami a korábban nem roma falurészekbe való beköltözésekkel, vagy az iskolai osztályok keveredésével jár együtt, agresszív, akár biológiai alapú rasszizmusra építő ellendiskurzusokat hív életre a többségi lakosság részéről. Szerencsésebb esetben ez ugyan nem történik meg, de a falusiak így is akár generációkon keresztül számon tartják a roma származást. Így elmondható, hogy az etnikai határátlépés gyakran csak abban az esetben lesz sikeres, ha az asszimilálódni igyekvő romák elhagyják a települést: városban, vagy más falvakba költöznek.

Az egyéni határátlépés a többségi intézményes támogatás csupán minimális szintjét feltételezi. A stratégia nem lehet sikeres a többségi elismerés nélkül, azonban ez az elismerés csupán az asszimilálódni igyekvő személyre korlátozódik és nem terjed ki a romákra, mint kategóriára. Ez azt jelenti, hogy ilyen esetben a többség nem kényszerül a saját romákkal kapcsolatos berögződéseinek, illetve a hierarchiára vonatkozó elképzeléseinek az átgondolására: az asszimiláció/integráció itt a (mobil) romák egyoldalú adaptációjaként értelmeződik, akik így annak minden kulturális és pszichológiai terhét viselni

²⁵ L.: WIMMER: *i.m.*

kénytelenek. Így ez a stratégia a kisebbségi intézményrendszer és kulturális gyakorlatok vonatkozásában sem követeli meg a tudatos kulturális tervezést, a többség érzékenyítését.

Az etnikai határ elmosódása

Az etnikai határ elmosódása egy másfajta módozata az integrációnak, vagy asszimilációnak. Az egyéni határátlépés az asszimiláció egy olyan módozatként írható le, ahol az adaptáció egyoldalú, míg az etnikai határok elmosódása kölcsönös adaptációt (*mutual adaptation*) jelent.²⁶ Ennek során a többség maga is felülbírálja a romákkal kapcsolatos sztereotípiáit, oldva ezáltal a két csoport közötti merev, alá-fölé rendelést és szembenállást. Érdeemes ebben a tekintetben a romák és nem romák közötti etnikai határ jellegére utalni, amely lehet (többé-kevésbé) „éles”, illetve „elmosódott”.²⁷ Amennyiben a határok élesek, az egyének minden helyzetben tudják, hogy a határ melyik oldalán vannak és nem alakulhatnak ki olyan helyzetek, ahol az etnikai hovatartozás kétértelmű. Ilyen esetben az asszimiláció egyéni határátlépésként jelenik meg, ami pszichológiai értelemben a vallási konverzióhoz hasonlatos. Elmosódott határok esetében ezzel szemben lehetséges a többes kötődés, illetve a többség irányába való integráció a származási csoporttal való kapcsolat megszakítása nélkül is megtörténhet. További különbség, hogy míg az egyéni határátlépés esetében az etnikai határ jellege nem változik meg, addig az etnikai határ elmosódása – értelemszerűen – annak módosulásával jár: az átjárhatóbbá, képlékenyebbé válik.

Az etnikai határ elmosódására általában akkor kerül sor, ha valamilyen egytípusú identitás erősödik fel. A romák esetében ez az államszocialista iparosodás következményeként történt meg tömegesen, azon csoportok esetében, amelyek be tudtak kapcsolódni ebbe a folyamatba. Esetükben gyakran egy munkás, vagy egy bányász-identitás lépett az etnikai identitások helyébe, nagymértékben tompítva a romák és nem romák közötti különbségtételt. Részben a egykori munkásidentitással függ össze, hogy sok roma a többségi/*mainstream* munkaetika hangsúlyozásán keresztül próbál saját pozícióján javítani. A rendszerváltást követően a neoprotestáns kisegyházak működtek az etnikai határ-elmosódás intézményes katalizátoraiként. Az etnikai szempontból vegyes gyülekezeteket az asszimiláció *inkubátorjainak, melegházainak* tekinthetjük azáltal, hogy – a külvilághoz viszonyítva – egyenlőbb viszonyokat teremtenek romák és nem romák között. Ezek a gyülekezetek a közös vallási

²⁶ ZOLBERG, Aristide – WOON, Long Litt: Why Islam is like Spanish: Cultural incorporation in Europe and the United States, *Politics & Society*, 27, 1/1999, 5–38. p.

²⁷ ALBA, Richard: Bright vs. blurred boundaries: Second-generation assimilation and exclusion in France, Germany, and the United State, *Ethnic and Racial Studies*, 28, 1/2005, 20–49. p.; Uő. – NEE, Victor: *Remaking the American mainstream: Assimilation and contemporary immigration*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 2003.

identitást és „az Űrban való” testvériséget hangsúlyozzák, az etnikai különbségekkel és a roma-nem roma megosztottsággal szemben.

Az egyéni határátlépéssel szemben, az etnikai határ elmosódásának fokozott támogatásra van szüksége a többség részéről. Esetünkben, a kisebbségi magyar intézményrendszer felől nézve, az a kérdés, hogy képes-e ez az intézményrendszer olyan társadalmi tereket kitermelni, amelyek az etnikai határ elmosódásának a *melegházává* válhatnak, ahol megteremtődnek a romák és nem romák közötti egyenlőbb viszonyok és ezáltal a roma inklúzió feltételei, és ahol mindezt magyar irányú asszimilációként foghatjuk fel. Ebben a vonatkozásban elsőként a magyar segítő szervezetek szerepét érdemes végiggondolni, amelyek a szociális gondozást mintegy a kisebbségi intézményrendszeren belül látják el. Romániában a szociális ellátás meglehetősen minimalista és ebben a kontextusban a Dévai Szent Ferenc Alapítvány, a Caritas, a Máltai Szeretetszolgálat, illetve az egyéb hasonló profilú magyar intézmények tevékenysége nem tekinthető jelentéktelennek. Ugyanakkor kijelenthető, hogy ezek az intézmények – legalábbis a dolgok jelenlegi állása szerint – többségiék (nem roma magyarok) által dominált szervezetek, ahol a romák nagy arányt képviselnek a kedvezményezettek között, de ahol a romáknak gyakorlatilag semmilyen beleszólásuk nincs a szervezeti döntésekbe. A második kérdés, hogy ki lehet-e az oktatási mobilitás megfelelő csatornáit alakítani, ami nem csak a romák inklúziójában, hanem magyar nyelvű roma értelmiség kitermelésében is kulcsszerepet játszik. Az erre vonatkozó becslések szerint összesen mintegy 13 ezer roma diák tanul magyar tagozaton. Arányuk az elemi tagozaton, illetve általános tagozaton magasabb, a középfokú oktatásban alacsonyabb.²⁸ Egynegyedük tanul olyan szegregált oktatási helyszíneken, ahol gyakorlatilag az összes tanuló roma, míg roma többségű oktatási helyszíneken a 40 százalékuk. A többségében romák által látogatott oktatási helyszínek infrastrukturális felszereltsége összehasonlíthatatlanul gyengébb a magyar nyelvű iskolák átlagánál, a roma tanulóknak pedig elenyésző része éri el a középfokú, illetve felsőfokú oktatást. Ez egy olyan helyzet, amin csak átgondolt stratégiával és jelentős erőfeszítések árán lehet változtatni. A harmadik fontos intézményi csomópontot az egyházak képezik. Ahogy már érintettük, a neoprotesztáns gyülekezetek jelentős szerepet töltenek be a romák inklúziójában. Kérdés, hogy a történelmi egyházak fokozni tudják-e az ezzel kapcsolatos erőfeszítéseiket. Ebben a tekintetben a katolikus egyház tűnik nyitottabbnak. A katolikus egyházhoz kapcsolódó segítő szervezetek nagyobb mértékben vannak jelen a roma közösségekben, mint a protestánsok, illetve a Gyulafehérvári Érsekség keretében nemrég megalakul az alcsíki cigánypasztoráció, amit egy roma közösségek irányába nyitott és roma származását vállaló lel-

²⁸ Az adat a Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, az Erdélystat és a Bálványos Intézet Oktatási Barométer vizsgálatából származik.

kész vezet. Ezt mindenképpen egy olyan kezdeményezésnek tekinthetjük, ami az egyházszervezeten belül oldja a roma-nem roma hierarchiát, illetve többségi kontrollt.

Önállósodás, autonómia

Az önállósodás Michèle Lamont tipológiájában²⁹ mint a diszkriminációval és alávetettséggel szembesülők egyéni szintű válasza, ön-menedzselési technikája jelenik meg. Ez egy olyan stratégia, ami lehetővé teszi, hogy az alávetett csoporthoz tartozó egyének a többség elismerése nélkül is pozitív énképet alakítsanak ki és tartsanak fenn. Számunkra mindez, mint közösségi, illetve intézményi stratégia érdekes. Ezen a szinten az autonómia a saját csoport által ellenőrzött intézmények kiépítését, illetve az ezekbe való visszavonulásként jelenik meg.

Ebben a vonatkozásban a Maros és Udvarhelyszéki gábor és (kisebb mértékben) a csiki és gyergyói restás/sátoros közösségekre kell gondolnunk. Ezek a csoportok egy olyan életvitelt alakítanak ki, ahol elutasítják, vagy a lehetséges minimumra szorítják a többség által kontrollált intézményekben való részvételt és az ezeken keresztül gyakorolt többségi kontrollt. Ezekre a közösségekre nagyon erős csoporttudat, szolidaritás és zártág (például endogámiaira való törekvés) jellemző. Csoport-ideológiájuk azonban nem az összes romára terjed ki, hanem csupán a saját nemzetségükre, „klánjukra”. Az ezen csoportok által követett életvitelt a helyi társadalmi fősodorból való kivonulásként értelmezhetjük. A gábor cigányokat például az, hogy ki vezet az általuk lakott település önkormányzatát nagyon kis mértékben érdekli. Ezzel összefüggésben a politikai mobilizációjuk, vagy a roma mozgalomban való részvételük is igen korlátozott.

Az önállósodás, vagy autonómia egy olyan stratégia, ami etnikai határferntartásra törekszik és nem is igényel különösebb külső intézményes támogatást. Az autonómiára törekvő roma közösségekkel ilyen értelemben a magyar intézményrendszernek korlátozott mértékben van dolga. Amit a székelyföldi magyar eliteknek és önkormányzatoknak végig kell gondolniuk, hogy a találkozási felületeket hogyan lehet úgy kialakítani, hogy az autonómiára törekvő roma közösségek és a többség érintkezése konfliktusmentes legyen, illetve, hogy a közszolgáltatásokat (egészségügyi ellátás, oktatás, infrastrukturális szolgáltatások) hogyan lehet úgy működtetni, hogy azokhoz (az önállósodási törekvéseik ellenére) ezen roma csoportoknak egyenlő hozzáférésük legyen.

²⁹ Lamont az ön-izoláció kifejezést használja, amit itt (az integracionista megközelítéshez kötődő) negatív felhangja miatt nem használunk. L.: LAMONT, Michèle – MORAES SILVA, Graziella – WELBURN, Jessica – GUETZKOW, Joshua – MIZRACHI, Nissim – HERZOG, Hanna – REIS, Elisa: *Getting respect responding to stigma in the United States, Brazil and Izrael*, Princeton University Press, Princeton, 2019.

Kisebbségépítés és etnikai mobilizáció

Az utolsó lehetséges identitáspolitikai irány a roma kisebbségépítés, illetve etnikai mobilizáció. Elmondható, hogy Románia kisebbségpolitikája részben ebbe az irányba hat, erre ösztönzi a helyi roma eliteket. Az úgynevezett „normalizálás” azt jelenti, hogy a román kisebbségpolitika megpróbálja a romákat, mint egy „normális” kisebbséget felépíteni. A (román kisebbségpolitika szempontjából) „normális”, vagy szokványos kisebbség prototípusát a magyarokban, vagy az 1970-es években kezdődő tömeges elvándorlásukat megelőzően, a németekben jelölhetjük meg. Ezeknek a kisebbségeknek van saját intézményrendszerük, saját oktatási hálózatuk, van egy etnikai pártjuk, amin keresztül részt vesznek a közéletben. A román kisebbségpolitikának kimondva-kimondatlanul ez a fajta „normalitás” lebeg a szeme előtt, amikor szokványos értelemben vett kisebbségként próbálja a romákat megkonstruálni.

Ezzel kapcsolatban azonban joggal érvelhetünk amellett, hogy Erdélyben és Romániában valójában nem egyszerűen különböző etnikumok, vagy nemzetiségek élnek egymás mellett, hanem egy több dimenziós etnikai klasszifikációs rendszerrel van dolgunk. A klasszifikációs rendszer első dimenzióját etno-nacionálisnak nevezhetjük. Ebben a tekintetben különböző nemzetiségeket (románokat, magyarokat, németeket, stb.) különböztethetünk meg egymástól, vagy megkülönböztethetjük a román többséget a különböző nemzeti kisebbségektől. Ez utóbbi megközelítés azért helytállóbb, mert az egyes nemzetiségek közötti viszony korántsem szimmetrikus. Romániát sok szempontból nemzetiesítő államként jellemezhetjük, ahol az állam mintegy privilegizálja a többségi románokat, azok demográfiai és társadalmi értelemben vett reprodukcióját segíti elő. Ezt a privilegizált viszonyt Csergő Zsuzsa nyelvi territorializmusnak (*linguistic territorialism*) nevezte³⁰, azt húzva alá ezzel, hogy a román nyelv, illetve a románság etnikus szimbólumainak állami szimbólumokká alakításán keresztül a többség mintegy birtokolja az államot és a közszférát. A nemzeti kisebbségek viszonya az állammal nem ilyen mértékben privilegizált, azonban ők is rendelkeznek egy (jelentős részben államilag finanszírozott) kisebbségi intézményrendszerrel, ami elősegíti a közösségként való újra-termelődésüket. A román kisebbségpolitika legfontosabb pluralista (a kisebbségek újra-termelődését támogató) jellemvonásai, hogy fenntart egy államilag finanszírozott kisebbségi nyelvű oktatási rendszer, illetve támogatja a kisebbségi szervezeteken keresztüli politikai részvételt. A romániai kisebbségek közül értelemszerűen a magyarok rendelkeznek a leginkább kiterjedt intézményrendszerrel, ami esetükben egy etnikai pillérszerű szerveződéssé áll össze.

Többdimenziós etnikai klasszifikációról azért beszélhetünk, mert a romák és nem romák közötti megkülönböztetés nem, vagy csak korlátozott mérték-

³⁰ CSERGŐ Zsuzsa: *Talk of the nation: language conflict in Romania and Slovakia*, Cornell University Press, Ithaca, 2007.

ben értelmezhető az etno-nacionális tengelyen. Az államszocialista periódusban Kelet Európában általános volt, hogy a romák nemzeti kisebbségként való elismerése nem történt meg, vagy korlátozott volt. Ezt legélesebben és legtisztábban a csehszlovák census-klasszifikációs gyakorlat tükrözte, ahol a kérdezettek egy zárt listából választhattak maguknak nemzetiséget, amely lista azonban – a cseh, szlovák, magyar, német, ukrán stb. etnonímák mellett – nem tartalmazta a cigány megnevezést. A csehszlovák censusok sajátossága, hogy a nemzetiségi önbevallás mellett a számlálóbiztosok romaként, illetve nem romaként (hetero-)identifikálták a kérdezetteket. A csehszlovák példa talán szélsőséges, hisz Romániában a censusok mindig is számoltak a cigányokkal/romákkal, mint nemzetiségi/etnikai kategóriával. Ez a gyakorlat mégis nagyon illusztratív a (Romániára is jellemző és a mai napig releváns) két dimenziós klasszifikációs rendszer működését illetően, ahol az etno-nacionális tengely egy másik, etno-raszialisnak nevezhető, tengellyel egészül ki. Az etno-nacionális tengelyen elkülönülő „nemzetiségek” alatt kulturális értelemben vett nemzeti identitásokat értünk, ahol a kategóriatagság alapját kulturális sajátosságok (elsősorban a nyelvismeret), illetve a szubjektív azonosulás jelentik. Ahogy azt már érintettük, a román kisebbségpolitikai rezsim ezekhez a csoportokhoz rendeli hozzá a nemzeti kisebbségi státusszal járó kisebbségi intézményrendszert. A roma etnicitás társadalmi konstrukciója azonban ettől a mai napig merőben eltérő. Szoros összefüggésben azzal, hogy – az etno-raszialis tengelyen – még mindig egy rangsorolt csoportrendszerrel beszélünk, a romák és nem romák közötti megkülönböztetés fenntartásában még mindig jelentős szerepe van a külső klasszifikációnak, ami elsősorban rasziális jegyek és életmódelemek alapján történik, miközben az auto-identifikációnak, illetve a kulturális jegyeknek (például a romani nyelvismeretnek) korlátozott a jelentősége.

A kisebbségépítés, vagy „normalizáció” ebből a perspektívából a romák nemzeti kisebbséggé alakítását jelenti. Ez az igény roma értelmiségiek részéről már az államszocializmus alatt felvetődött. Nicolae Gheorghe, nemzetközi hírű roma aktivista és szociológus, például már az 1980-as években felvetette a romák „együtt élő nemzetiségként” (*naționalitate conlocuitoare*) való elismerését.³¹ Ezzel arra utalt, hogy a romák teljes egészében nélkülözték azt a kulturális intézményrendszert, ami a magyarok, németek és egyéb kisebbségek számára rendelkezésre állt, kulcsszerepet töltve be a kisebbségi elitiek és magának a kisebbségi csoportnak az újratermelődésében. Itt Gheorghe valójában a (kisebbségként való) kulturális és politikai elismerésért szállt síkra, aminek – az anti-diszkriminációs politika mellett – kulcsszerepet tulajdonított a romák helyzetének javításában.

³¹ GHEORGHE, Nicolae: Roma-Gypsy Ethnicity in Eastern Europe, *Social Research*, 58, 4/1991, 829–844. p.; FOSZTÓ László: Was there a 'Gypsy' Problem in Socialist Romania? From Suppressing Nationalism to Recognition of a National Minority, *Studia UBB Sociologia*, 63, 2/2018, 117–140. p.

A rendszerváltást követően a román kisebbségpolitika bizonyos értelemben ezt a programot karolta fel.³² Az oktatáspolitikában a kisebbségépítés legfontosabb eszköze a romani nyelv standardizálása, illetve iskolai oktatása volt, amit az anyanyelvi oktatási rendszer kiépítése irányába tett lépésként értékelhetünk. Politikai szempontból a kisebbségépítés a roma párton/pártokon keresztül való politikai részvétel támogatását jelenti. Ezen dimenziók mentén Romániában létrejött a roma kisebbség(építés) intézményrendszere. A romani nyelv, illetve a romák kultúrája választható tantárgyakká váltak és létrejött a romani nyelvtanárok hálózata.³³ Az Etnikumközi Viszonyok Hivatala a romákat nemzeti kisebbségként tartja számon, a roma párt(ok) pedig helyet kaptak a Képviselőházban, illetve a Nemzeti Kisebbségek Tanácsában. Ugyan a hivatalos kisebbségi intézményrendszernek nem része, mégis elmondható, hogy a neo-protestáns gyülekezeteknek – a székelyföldi térségben elsősorban a pünkösdi gyülekezetek brassói területi szövetségének – kiemelt szerepe van a kisebbségépítésben és etnikai mobilizációban. Kovászna megyében például a(z) egyébként a megye nyugati pereméről származó román anyanyelvű romák által dominált) Roma Párt és a pünkösdi gyülekezetek hálózata gyakorlatilag egymásra tevődik. Összességében azonban sem romániai szinten, sem a Székelyföldön, nem tekinthető egyértelműen sikeresnek a kisebbségépítési projekt. Bár egy roma képviselő folyamatosan bejutott a román parlamentbe és helyenként a helyi tanácsoknak is vannak roma párti képviselői, a romák döntő többsége továbbra is *mainstream* pártokat támogat, ami a Székelyföldön sajátos módon az RMDSZ politikai monopóliumának töretlen működését jelenti. A roma nyelvoktatás sem tekinthető különösebben sikeresnek, különösen a Székelyföldön, ahol a roma gyermekek túlnyomó többsége magyar anyanyelvű. Így összességében azt mondhatjuk, hogy a kisebbségépítés intézményrendszere – a roma párt, roma nyelvoktatás – elviekben elérhető a székelyföldi roma szereplők számára, de mindez ma még semmi esetre sem állt össze domináns identitás-politikai törekvéssé.

A kisebbségépítés ugyanakkor egy olyan identitáspolitikai törekvés, amelynek vonatkozásában a magyar kisebbségi intézményrendszernek és a

³² Lényeges, hogy a romákra fókuszáló kisebbségpolitikák, valójában korántsem egységesek. A kisebbségépítéssel, illetve „normalizációval” együtt épült ki egy integracionista megközelítés is, ami a romák *mainstream* intézményekben való részvételét igyekszik támogatni. A kétfajta megközelítés egymás mellettisége egyrészt természetes és elkerülhetetlen, hisz a romák egészségügyi ellátását, vagy a romatelepek infrastrukturális felszereltségét nehezen lehet a kulturális elismerés politikáján keresztül orvosolni. Vannak azonban olyan dimenziók, ahol a különböző identitáspolitikai megközelítések ütköznek. Ilyen például az oktatáspolitikai, vagy a politikai részvétel kérdése, ahol az egyenlő részvétel – legalábbis elviekben – megvalósulhat *mainstream* és kisebbségi intézményeken keresztül egyaránt.

³³ SARĂU, Gheorghe: Planificarea lingvistică pentru limba rromani în Romania (1990–2011), In: HORVÁTH István – NĂSTASĂ, Lucian (ed.): *Rom sau țigan. Dilemele unui etnonim în spațiul românesc*, ISPMN, Cluj, 2012, 271–296. p.

nemzetpolitikának van tennivalója. Ebben a vonatkozásban a magyar romák kettős kötődéséből lehetne kiindulni és társadalmi/kulturális sajátosságai, illetve identitásuk magyar intézményrendszeren, illetve erdélyi magyar nyilvánosságon belüli elismerésének feltételeit kellene megteremteni. Ez egy olyan székelyföldi és erdélyi magyar önreprezentáció kialakítását jelentené, aminek a magyarul beszélő romák is részét képezik, például a magyar nyelvű roma irodalom, vagy művészeti alkotások kulturális kánonba, vagy az erdélyi és székelyföldi roma holokauszt magyar történelmi emlékezetbe való beemelésén keresztül. Az ilyen törekvések eszköze lehetne a csoportelví politikai inklúzió is, ami a gyakorlatban egy RMDSZ-en, vagy a magyar pártokon belüli roma kvótát jelenthetne. Ez azt jelentené, hogy olyan településeken, ahol magas a romák aránya a magyar pártoknak szempont kellene legyen, hogy a listáikon romák is mandátumot szerezzenek. A helyi képviselő mellett megyei, mi több országos vonatkozásban is hasonló kvótarendszert lehetne alkalmazni. Mindezt természetesen olyan mechanizmusok kialakításával kiegészítve, amelyek biztosítják, hogy a roma közösségek maguk választják meg a képviselőiket. A kulturális és politikai elismerésnek ez a fajta politikája a székelyföldi roma szereplőkkel való párbeszédén keresztül valósítható meg és egyben feltételezi a jelenleg még vékony székelyföldi roma értelmiségi réteg megerősítését.

Összefoglalás

Az összefoglalást onnan indíthatjuk, hogy a székelyföldi településeken az etnikai kasztrendszer, illetve a magyar hegemonia lebomlása egy általános trend, amely minden kétséget kizáróan megkezdődött és a jövőben is folytatódni fog. Legfontosabb, hogy a kasztrendszert fenntartó strukturális tényezők eróziója és az általános diskurzív-ideológiai környezet mellett egyre kevesebb székelyföldi roma fogadja el az „egyenlőtlenség előfeltevését”, egyre kevésbé hajlandó habituálisan alávetni magát a nem roma dominanciának. Ilyen körülmények között diszfunkcionális és veszélyes, ha a székelyföldi magyar elitek, illetve a nemzetpolitika ragaszkodik a korábban megszokott hierarchikus viszonyrendszerhez. Az elmúlt három évtizedben Székelyföldön erőszkos helyi etnikai konfliktusok sorára került sor romák és nem romák között: leggyakrabban a Gyegyói-, illetve Csiki Medencében fajult el a romák és nem romák közötti szembenállás. Ezen konfliktusok közül többet értelmezhetünk a kasztrendszert és a magyar hegemonia bomlását kísérő konfliktusként, sok esetben ugyanis a nem romák a romák viselkedésével kapcsolatos elvárásai és a romák törekvései közötti ütközés vezetett konfliktushoz. Ebben az értelemben a változásoknak komoly biztonságpolitikai kockázatai vannak, amit nem lehet a kasztszerű viszonyok és egyenlőtlenségek fenntartása mellett megoldani.

A(z elkerülhetetlen) változások egyben azt jelentik, hogy a romák és nem romák közötti határ fenntartásában csökkenni fog a többségi csoport kizárásának, illetve a külső tekintetnek a szerepe. Vagyis egyre kevésbé az teszi romává a romákat, hogy mi nem romák annak tekintjük őket. Ez a helyzet a székelyföldi helyi roma szereplők számára is megnyit egy stratégiai lehetőségmezőt, a nagy kérdés ugyanakkor, hogy ez a stratégiai lehetőségmező empirikusan, a ténylegesen elérhető intézmények és cselekvési alternatívák szintjén hogyan fog kinézni. Hogyan alakul a székelyföldi roma szereplők cselekvési repertoárja és milyen törekvések válnak majd dominánssá azt követően, hogy az alávetett habitus lebomlott. Szerintem a magyar intézményrendszer és a nemzetpolitika szempontjából egy teljes mértékben legitim kérdés azt végiggondolni, hogy a felsorolt stratégiai lehetőségek közül mi az, amit intézményesen érdemes támogatni, megerősíteni, milyen identitáspolitikai és határképzési folyamatok irányába érdemes elvinni a romák és nem romák közötti viszonyrendszert.